

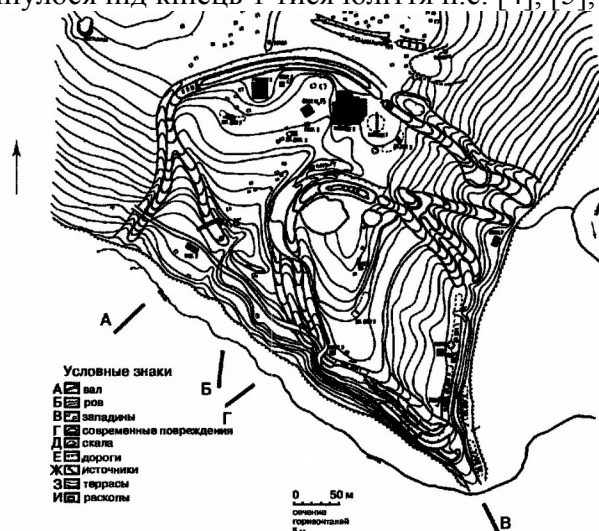
ЗВЕНИГОРОД: релігійно-адміністративний центр над Збручем?

Від Підкаменя коло міста Броди і далі над Збручем тягнеться пасмо пагорбів, які через особливість рельєфу називають горами, — Медобори. Вони стали природною межею між Галичиною та Волинню і між Галичиною та Поділлям. Також в Медоборах виявлено різноманітні святилища. Так, між містами Гусятин та Сатанів в ході археологічних розкопок відкрито кілька культових городищ та супутніх їм поселень - люди в давнину переважно влаштовували святилища на панівних в околиці вершинах [5], [7]. Найвідомішими з них є оповиті таємницями, здогадками, міфами й навіть сучасними фантазіями Богит та Звенигород. Останнє займало площу майже 11 гектарів і було співставним із «містом Володимира» 10-13 століть, але, тим часом, було куди меншим, ніж більшість городищ галицьких хорватів, найбільші з яких досягали площі й у 250 гектарів [1], [2].

Історія нового «відкриття» стародавніх городищ над Збручем почалася в 19 столітті, коли в 1848 році недалеко від Богита на північ від села Личківці з галицького боку було знайдено Збручанський ідол. Навколишні гори вперше дослідив археолог А. Кіркор у кінці 19 століття, але найбільш масштабні розкопки відбулися під час експедиції 1984 року під керівництвом І. Русанової та Б. Тимошука (участь також брала їхня учениця М. Ягодинська). В результаті отримані суттєво нові дані про культуру місцевого населення. Археологи виокремили так званий Збручанський культовий центр (ЗКЦ) як один із найбільших язичницьких релігійних центрів слов'ян епохи Середньовіччя, що розвинувся в 9—13 століттях на східних околицях хорватських земель, а периферійне положення (у на той час мало-прохідних лісах) вберегло його від спустошливих набігів зі сходу [1], [2]. Як видається, саме Звенигород над Збручем був основою релігійного та адміністративного життя ЗКЦ, який міг існувати навіть як окреме територіальне утворення [3], [5], [6].

Звенигород – масштабне городище із багатьма загадками

Зараз стародавнє городище розташоване на схилі пагорба правого берега Збруча південніше сучасного села Крутилів, входить до заповідника «Медобори», є заповідним урочищем біля сіл Кринцилів та Крутилів. Дослідження проводили Прикарпатська експедиція РАН, Тернопільський краєзнавчий музей. Досить добре збереглися три язичницькі капища, помешкання для служителів культу, фортечне замчище і поселення-супутники в урочищах Бабина долина, Стадна та інших. Заселення відбулося ще в часи черняхівської культури, городище розвинулося під кінець 1 тисячоліття н.е. [4], [5], [6].

план-схема городища Звенигород на основі книги «Язичницькі святилища древніх слов'ян»

Верхня, північно-західна частина городища є значно більшою від нижньої. Деякі її ділянки досить рівні — там стояли споруди культового чи господарського призначення. Нижня, південно-східна частина має складний рельєф [8].

Система валів

На городищі розвинена система валів, які дуже помітні завдяки своїй висоті та ділять Звенигород на культову-адміністративну (північну) та житлову (південну) частини.

Вал 1 має ширину 8 м, висоту (від основи) 1,8 м. Під час розкопок встановлено, що він будувався протягом довгого часу, містить кераміку 5-6 ст.до н.е., черепки празької культури 6-7 ст.н.е. та 12 ст.. Виявлено майданчики, на яких тривалий час горіли вогні (шар попелу коло 30 см в товщину). Вал 2 має ширину 9 м, висота від основи 1,8 м. Знайдено кам'яну кладку, обпалену глину, черепки «скіфського» часу та 12 ст., численні речі, значний майданчик, на якому довго горів вогонь. У зовнішньому рові цього валу також виявлено майданчик, мощений каменем. Ще один вал має ширину 10 м, висота (від основи) 2 м. Внутрішній рів має ширину 2,5 м і глибину в материк 1,2 м, колись його стінки були ступінчасті, дно місцями обпалено і покрите вугіллям. Насип валу споруджений в кілька заходів: спочатку основа з глини, потім глина з каменем. Із зовнішнього боку в валі вирізана сходинка шириною 3,6 м, що була частиною складної конструкції, в якій горіли вогнища. На вершині валу є великі камені, частково обпалені [5], [6].

вал городища Звенигород. Колись тут на спеціальних майданчиках горіли вогнища

Зовнішній вал городища вражає величиною. Максимальна висота до 4-6 м над рівнем рову і до 4-5 м над рівнем околиць (в окремих місцях), його навіть помітно із супутника. За даними археології, військових конфліктів, які б загрожували городищу, у цій місцевості не було [5], але його призначення могло бути не суто ритуальним - вали такої висоти годяться і для захисту, хоча стіни й не будувалися [8].

Культові споруди

В ході розкопок виявлено три капища, кожне пронумероване. **Капище 1** мало діаметр коло 10 метрів, на краях виявлені заглиблення діаметром коло 2,8 м, на капищі знайдено ножі, наконечники стріл та інші речі. **Капище 2** також мало діаметр 10 м, в центрі виступає материкова скеля (з північного заходу і північного сходу обмежена валиком шириною 5 м і висотою 60-70 см), а в південному секторі майданчика знаходиться п'ять стовпових ям діаметром і глибиною 10-15 см. Майданчик капища викладений камінням, біля південного краю знаходиться чотири чашоподібних ями (в них знайдено різноманітні речі та кістки тварин), а на схід від центру майданчика серед каміння вибита велика овальна яма. **Капище 3** мало три рівні, поверхня була вимощена камінням, на якому знайшли уламки посуду, кістки тварин і різноманітні речі. Серед каменів є неглибокі овальні ями. Центральна яма має

квадратну форму із закругленими кутами, орієнтованими за сторонами світу (зверху розміри ями 1,6 x 1,7 м, до дна стінки ями звужуються), перед нею - майданчик з обпаленою поверхнею, на якому лежить кам'яна плита. Інші ями розташовані на терені капища, так і коло нього, вони мали різну форму, в частині з них знайдені залишки вогнищ, різноманітні речі (наприклад, ніж, замок, ключ, стремено, шпори, писанки, посуд, серп, коса, ножиці, кресало та інші), прикраси, в деяких — кістки тварин та людей (використані після розкладання тіл, що нагадує ритуали галлів) [5], [6], [7].

вид на місце, де орієнтовно було капище

Розкопано й різнотипні споруди, які могли бути допоміжними при культовій діяльності. Розміри коливаються від орієнтовно 2x2 метри. Частина споруд мала стіни — це могли бути будівлі. Біля південного входу в городище є споруди 1 та 2. В них знайдені різні кістки, уламки браслетів тощо. Споруда 2 могла мати стіни, у ній була ниткоподібна піч. Близько до капищ розташовані споруди 3, 4, 5, 6. У них знайдено багато різноманітних кісток (в тому числі і людських), обпалені зерна, прикраси, інші речі. Споруди 5 та 6 мали ниткоподібні печі. Споруда 7 була розташована над джерелом чистої води. Споруда 8 також належала до тих, де була піч. Коло капища 3 були споруди 9, 10, 11, 12, 13. Деякі мали печі, використовувалися багаторазово. Серед знайдених речей — прикраси, побутові речі, різні кістки, кінська зброя. Подібно до споруди 7, споруда 15 також була близько валу, складалася із круглих майданчиків, розташованих один над одним [5], [6].

Особливого типу була **споруда 14**, розташована близько внутрішнього рову і валу 1, коло гіпотетичного **капища 4** й мала розміри 4,2x3,7 м. Всередині були ниткоподібні печі, частина підлоги обпалена (горіло вогнище). У підлозі вирита яма розміром 1x1,2 м із похилими стінками, де лежав ідол, коло якого було розсипане обгоріле зерно, знаходилися різні кістки, серпи та інші речі. Тобто, виявлений **храм**, який за параметрами відповідає описам храмів західних слов'ян. Враховуючи, що у приміщенні неподалік виявлено кінську зброю, цілком вірогідно, що на городищі могли тримати священного коня, як то було у **Арконі** [5], [6], [8].

сучасна реконструкція храму

Житлова та нежитлова забудова

Довгі будинки (доми-контини) спочатку стали відомими при розкопках на теренах полабських слов'ян, а тоді і далі на схід. У таких домах зазвичай відбувалися святкування (в тому числі з ритуалами) та віча. На городищі виявлено 10 довгих будинків. Вони різного розміру (наприклад, 12x5 м, 20x5м та суттєво більші), більшість мали вимощену камінням підлогу, на якій розпалювалися вогнища (часом у спеціально облаштованих місцях). Стіни мали стовпову конструкцію. Один з будинків мав невеликі сіни. Часто трапляється посуд (уламки), кістки домашніх тварин, прикраси, дверні ключі, замки, зброя.

Також виявлені житла. Одне з них — на південній частині городища в материковій скелі (2,8 x 3 м, глибина 0,6-1,2 м), наявна піч-кам'янка (50x60 см). Інше житло розташоване за межами городища південніше земляного валу над урвищем Сліпого яру, прямокутне (2,7x2,45 м, глибина 20-25 см), вхід до якого мав вигляд навісу, який спирався на стовпи. В центрі підлоги знаходилося вогнище, облаштоване каменями [5], [6].

Поселення-супутники

Городище Звенигород оточене поселеннями-супутниками. Частина з них були доволі невеликими, частина ж мала навіть свої укріплення.

Селище «**Коло двох джерел**» датується 10 століттям, розташоване на терасі річки Збруч нижче за течією від городища коло двох джерел (виявлено кілька споруд). Селище «**Хаща**» (12 ст.) розташоване на північний захід від городища (знайдено 38 западин вздовж високого обриву Сліпого яру). Селище «**Стадне-1**» розташоване на схід від Звенигорода на схилі берега Збруча (виявлено шість западин, кераміку трипільської культури, раннього залізного віку і 10-14 ст.). Селище «**Стадне-2**» - на схилі пагорба на північний схід від городища (відкриті три господарські будівлі 11 і 12-13 ст, в одній був складний горн). Селище «**Сіванка**» - на протилежному березі Збруча датується 10-13 ст, поруч є два кургани 1,5 м висоти [5],[6].

Селище «**Замчище**» розташоване на північ від городища на високому плато і є радше ще одним городищем — збереглися вали городища висоцької культури (11-6 ст.до.н.е). Розміри городища 220x180м (коло 4 га). Вали перерізані траншеями в двох місцях, в їх основі - стіна з горизонтально покладених колод, присипана з обох сторін камінням. В ще доруський час городище було забудована різними спорудами: звичайні слов'янські напівземлянки з печами-кам'янками, стіни стовпової конструкції (10-11 ст.) та господарські споруди (11-12 ст). На північ від валів висоцької культури знаходяться 35 западин, розташованих навколо площі 250x70 м, де, ймовірно, знаходилося орне поле та садиба площею 460 м² (два житла з печами-кам'янками, три господарські споруди стовпової конструкції, незабудований двір. У доруський час забудовану частину Замчища огороджували земляним валом [5], [6].

Селище «**Бабина долина**» (9-13 ст.) займає схил глибокого Сліпого яру, тягнулося на 800 м, зазнало кілька періодів перебудови і також відрізняється від інших поселень-супутників. На його території видно численні западини, у південно-західній частині розкрита велика за площею садиба (складалася з житлових будинків і господарських будівель), у центральній частині селища близько цілющих джерел розкопано 12 поглиблених будівель - жител-напівземлянок з печами-кам'янками в кутку і господарських приміщень з кам'яними робочими майданчиками і вогнищами (11-12 ст), а коло джерел розкопано дві культові споруди 12-13 ст. зі слідами жертвопринесення (в споруді стовпової конструкції - кості телят, людей, уламки посуду в засипаній печі) та поховання (коло споруди у вигляді овалу 5x5,6м у ниткоподібній печі - скелет підлітка), які були засипані глиною [4],[5],[6],[9].

За висновками археологів, святилища на Збручі були відомі у слов'яномовному світі, як і комплекс в Арконі (їх структура відповідала структурі Аркони, а не східнослов'янських городищ) [5]. Дані розкопок свідчать, що життя власне у Звенигороді протікало із різною інтенсивністю з глибини віків і його останній пік був в 9-13 століттях. Культ з використанням людських кісток розвинулися в 11 столітті і знані лиш у Звенигороді (на Богиті та Говді — ні). Враховуючи археологічні знахідки, можна припустити, що з'явилися вони внаслідок впливу східнослов'янського жрецтва (про криваві ритуали в Києві є записи в руських літописах [3]), частина якого після офіційного запровадження християнства у Києві та його поширення Руссю на кінчиках дружинницьких мечів, могла потрапити в призбручанські краї (серед знахідок на городищі — біля 70-75% «галицького» типу, решта — типово руські, в тому числі й перстені представників князівсько-боярського роду з Чернігівщини). Святилище Звенигород почало занепадати з другої половини 13 століття (можливо, внаслідок посилення тиску ззовні) [5], процес тривав поступово до 15-16 століть, а може й довше (за даними М. Ягодинської, до 17 і навіть 19 століть - поодинокі знахідки)). Це цілком ймовірно, враховуючи віддаленість комплексу різних галицько-подільських капищ від основних центрів християнізації «слов'янського світу» та певну релігійну толерантність в Галичині в ті давні часи, а також збереження язичницької обрядовості по селах регіону [1], [3]. За припущенням М. Козлова, на цих теренах протягом певного часу могло існувати доволі самостійне язичницьке теократичне утворення із ознаками державності (польські джерела, наприклад, повідомляють, що полонені в боях з галичанами поляки ставали рабами язичників, і власне тіла цих полонених, на погляд згаданого дослідника, могли бути використані в культових цілях) [3]. Враховуючи кількість виявлених та гіпотетичних капищ, існування храму, залишається відкритим питання — чи стояв у Звенигороді пантеон, культу яких Богів та Богинь були основними у святилищі, які стародавні обряди проводилися і чи стали вони частиною сучасної обрядовості? Мабуть, відповіді наступні дослідження принесуть відповіді.

1. Ідзьо В. С. Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України. — Львів: СПОЛОМ, 2004. — 288 с.

2. Орест Корчинський. Ранньосередньовічне місто на верхньому Дністрі. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип.12.2008. С.267-282.

3. Козлов М. Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація. Монографія / М.М. Козлов. - Севастополь: Видавець Кручинін Л.Ю., 2009. - 288 с.

4. Кришук М.М. Топоніміка Тернопільщини. Навчально-методичний посібник. - Тернопіль, 2008 р. - 200с.

5. И. П. Русанова, Б. А. Тимошук [Языческие святилища древних славян](#). — М.: Издательство «Ладога-100», 2007. — 304 с., ил., сх., таб.

6. Тимошук Б. А., Русанова И. П., 1988, Отчеты Прикарпатской экспедиции в архивах ИА РАИ, ИА РАИ Украины, Тернопольского музея.

7. Русанова И. П. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. - I тыс. н.э. Черновцы: Прут, 2002.

8. Борис Явір Іскра «[Збручанський культовий центр: Богит, Говда, Звенигород. Частина 3: Звенигород](#)» // Живий журнал, 2012

9. Ягодинская М.А. Отчет о работах за 1985 и 1989 г. Архив НА Украины, Киев; Тернопольский краеведческий музей.